

Ідея представницького правління у Дж. Ст. Мілля і Б.М. Чичеріна (порівняльний аналіз)

Стрімкий економічний розвиток більшості країн Старого і Нового Світу наприкінці XVIII ст., відчутні досягнення в сфері природних і гуманітарних наук стали основною передумовою швидкого процесу формування громадянського суспільства на Заході, автономної особистості, а також розмежування її індивідуальних інтересів та інтересів держави.

Певна частина населення (буржуазія), маючи значну економічну самостійність, природно, зажадала розширення своїх політичних прав і можливості впливати на хід державних процесів з метою закріплення й охорони своєї власності та реалізації фінансових інтересів. Саме на цей час припадає збільшення прихильників ідеї представницького правління (“народного представництва”). Переважно піддалися впливу цієї ідеї буржуазні держави, що мали певні демократичні традиції, зокрема, ті, де стали виділятися такі політичні течії, як: буржуазний реформізм, лібералізм у більш широкому розумінні, радикалізм. Царська Росія також спробувала себе у новій іпостасі (Дума при царі), однак самодержавний абсолютизм не дозволив поділяти з кимсь свою владу.

Елементи представницького правління використовувалися в науці про державу здавна. Свій початок представницьке правління бере у філософсько-правовому напрямку – індивідуалізм. Індивідуалістичний погляд на державу, а також ідея політичного індивіда, будучи продуктом цілої низки зусиль людської думки, проходять на шляху свого розвитку через групи протилежних їм течій і, насамперед, через етатизм і теократизм.

Зважаючи на те, що повне невизнання індивідуальних прав може мати місце лише стосовно раба, причому держава була в цьому випадку так би мовити „в'язницею” для нього, то в будь-якій іншій теоретичній конструкції держави мова йде стільки ж про більший чи менший ступінь визнання індивідуальних прав, скільки про принципові підстави такої конструкції [1]. Здавалося б, що прояснення в свідомості мислителів ідеї про будь-яке індивідуальне право повинне було створити вимогу про відповідне закріплення його нормою в зміненій конструкції держави. Але розвиток відбувався іншим шляхом. Хоча рано був осмислений весь тягар гноблення індивідуальності, проте центр уваги мислителів зосередився спочатку на обґрунтуванні державної конструкції, де індивіду привласнювалося право участі в суверенітеті держави, і це мало місце під впливом розкриття ідеї про людську особистість, як особи, що має власну цінність, а потім вже відбулася розробка й обґрунтування індивідуальних прав у власному розумінні. На підставі природно-правової доктрини, мислителі – індивідуалісти доводять, що рівність і воля людей більш споконвічні ніж корпоративні станова привілеї середньовіччя і абсолютизм держави, що є результатом

договору індивідів [2]. Кульмінацією боротьби індивідуалізму за права і свободи кожного індивіда є те, що за найкращу форму правління було визнано представницьке правління. У кожній державі, у кожному суспільстві представницьке правління мало свої характерні риси й особливості.

На тлі великої кількості існуючих вітчизняних і закордонних наукових праць XIX ст., присвячених державно-правовій проблематиці, зокрема, представницькому правлінню, виділяються роботи англійського вченого Дж. Ст. Мілля і російського правознавця Б.М. Чичеріна. Досліджувана ними проблема знайшла своє відображення в працях: Дж. Ст. Мілля "Представницьке правління" (1864) та Б.М. Чичеріна "Про народне представництво" (1866).

Написані приблизно в одночасно, ці роботи вже у своїй назвах містять істотне розходження: Дж. Ст. Мілля чітко визначає представництво як форму державного правління, Б.М. Чичерін же досліджує можливі форми народного представництва у владних структурах держави через розширення політичних прав і свобод народу, не допускаючи думки, що народне представництво може бути формою державного правління.

Правовий підхід Дж. Ст. Мілля до державних перетворень, урахування соціально-економічних відносин, що існують у суспільстві, критична оцінка причин і передумов їхнього виникнення дозволяють віднести здійснений вченим аналіз представницького правління до високого ступеня наукової, політико-правової теорії держави і права, тоді як дослідження російського правознавця носять у більшій мірі більш емоційний і публіцистичний характер. Крім того, при аналізі роботи "Про народне представництво" мимоволі складається думка, що Б.М. Чичерін писав її під враженням раніше написаного Міллем твору "Представницьке правління" [3].

Але водночас обидва вчених бачили значні позитивні якості представницької форми правління в порівнянні з існуючими. Для обох головне – те, що громадяни мають право і можуть реально брати участь у здійсненні державних справ, при цьому держава в їх очах стає тільки більш могутнім і авторитетним інститутом влади.

При дослідженні проблеми народного представництва особливу увагу необхідно звернути на умови, при яких воно може бути реально забезпечене і при яких воно зможе сприяти реалізації інтересів як особистості, так і держави.

Найкращою формою правління Мілля вважав таку, при якій вищу владу мають усі члени суспільства: форму правління, коли кожна людина не тільки має абстрактну можливість на право управління країною, але і реально, у кожному конкретному випадку може реалізувати її, беручи участь в управлінні державою, шляхом виконання якої-небудь громадської функції [4]. Розуміючи нереальність цього, він вважав, що можлива тільки часткова участь народу (його представників) у рішенні державних питань, через представницьку форму правління. При цьому Мілля звертає увагу

на повноваження представницьких зборів, обмежуючи їх контрольними і спостережливими функціями, але, в кінцевому підсумку, він доходить висновку, що народ не здатний вирішувати державні справи, в силу своєї неосвіченості. Б.М. Чичерін також вважав, що народ, навіть маючи необхідні повноваження, властиві народному представництву, далеко не завжди зможе плідно їх використовувати. Представництво, безперечно, усуває багато зловживань, перешкоджає сваволі, але далеко не завжди сприяє найкращому рішенню справ, – підкреслював учений [5].

Значну увагу автори приділяли проблемі влади більшості над меншістю, вважаючи такий стан суспільно-політичного життя негативним, що гнітить автономну волю особистості.

У цьому питанні яскраво виявляється відступ Мілля від класичного лібералізму в його ставленні до демократії і соціальних проблем [6]. У контексті своєї концепції представницького правління Мілля відстоює позиції за допуск до державного управління, отже наділення виборчим правом усього населення, незалежно від статі і майнового стану. Стосовно ж британського лібералізму – це було дійсно радикальне судження: політична демократія не суперечить лібералізму, а випливає з нього, якщо слідувати його духу і букві [7]. Разом з тим, Мілля розділяв побоювання лібералів із приводу загального виборчого права. Оформлення як політичної більшості пролетаріатів і в цілому незаможних верст призведе до того, що вони затвердять свою тиранію з усіма негативними наслідками, які випливають з їхньої недосвідченості й легкого потрапляння під чужий вплив.

Небезпека панування думки більшості бере свій початок у деспотизмі звичаю, якому, безумовно, підкоряються безпосередньо діяльні розуми і перед яким схиляються люди із сильним характером. Але через те, що звичай є лише продуктом суспільної думки, його зовнішній прояв – то звичай і суспільну думку варто розглядати спільно. Мілля дотримується думки, що суспільство, діючи законодавчим шляхом чи шляхом суспільної думки, не має права втручатися в дії окремої людини, заради її власного блага. На його думку, стан речей з деякого часу прагне паралізувати вплив оригінальних розумів і підняти посередність. Індивіди губляться в масі. Світлом керують не вони, а суспільна думка, суспільна ж думка – голос більшості – тобто голосів посередності.

Разом із критикою демократії, Мілля пропонує спосіб, який міг би зберегти парламент від тиранії більшості і додати його роботі більшої ефективності. Надання різним соціальним класам, незалежно від їхньої чисельності, рівних депутатських квот у нижній палаті парламенту, і як протипотрута від неуттва й некваліфікованих дій народних обранців – створення верхньої палати нового зразка, що складається не з аристократів, а на підставі різних випробувань еліти державних діячів. Однією з проблем виборчого права, Мілля бачив у тому, що воля громадян цілком переноситься на представника: за ними не залишається нічого, крім голого права вибору. Мало того: виборна людина є представником не тільки своїх виборців, але

і тих, які його не обирали, маси людей, позбавлених виборчого права, меншості, що подавали проти нього голос” [8].

Б.М. Чичерін не абсолютизує можливості виборчого права – однієї з форм прояву свободи особи, відзначаючи той факт, що воля не усіх виборців реалізується при виборах. “Коли приватна людина доручає свої справи іншій, вона має на увазі виконання своєї особистої волі, яку вона для власної вигоди чи зручності віддає повіреному, що заступає її місце. Останній є тут знаряддям чи засобом у руках іншого. Він зобов’язаний діяти винятково в інтересах довіреної особи, виконуючи її розпорядження, у встановлених нею межах. Якщо він ухиляється від мети, якщо він діє невідповідно до волі довіреної особи, останній може завжди зажадати від нього звіту, знищити повноваження і навіть притягти його до відповідальності” [9]. У цьому випадку Б.М. Чичерін підкреслював необхідність представників народу дести відповідальність, мати бажання, можливість захищати і реалізовувати інтереси не тільки тих, хто їх обрав, але й іншої частини населення. При цьому він вважав представницьке начало юридичним вимислом, що випливає з державного начала, з відносин між владою і громадянином, з панування загальних інтересів над приватними. Мілль же бачив у можливості панування більшості над меншістю (над окремою особистістю) погрозу свободі волі і слова людини.

Обидва автори розуміли, що не можна впроваджувати нововведення в державне чи громадське життя за допомогою сили, діючи за сталою схемою, тому що історико-політична самобутність конкретного народу – органічний продукт його природи і життя: його звичаїв, інстинктів, несвідомих потреб і бажань. Ці нововведення будуть ефективними, якщо вони співзвучні національним почуттям і історичному характеру існуючих відносин між владою і народом.

При подібності багатьох позицій у поглядах учених на сутність та перспективи розвитку форми представницького правління, в їх науково-теоретичних концепціях існують і суттєві розходження. Зокрема, Дж. Ст. Мілль надавав великого значення творчій, вольовій діяльності людини в рішенні державних справ. Б.М. Чичерін акцентував увагу на факторах, що сприяють більш повній і широкій реалізації політичних прав та свобод, які він ставив вище економічних і соціальних, що було закономірним і характерним для багатьох російських мислителів, які страждали, в першу чергу, від відсутності політичних свобод в імперії.

Однієї з важливих проблем представництва є проблема термінів парламентських повноважень. Саме через інститут термінів парламентських повноважень Мілль вважав за можливе встановлення дієвого контролю за якісним функціонуванням системи представницького правління.

Питання виборчого права, термінів парламентських повноважень займали особливе місце у творчості Дж. Ст. Мілля. Це обумовлено тим, що тогочасні умови не сприяли розвитку цих державно-правових інститутів. Так, у юридичній практиці і конституційній теорії Англії XVIII ст. затверди-

лася концепція так званого парламентського суверенітету, що заперечує право виборців протягом усього періоду контролювати дії своїх депутатів. Ситуацію погіршувало подовження термінів парламентських повноважень до семи років. Це сприяло процвітанню корупції, тобто відкритому підкупу і виборців, і парламентаріїв, причому останнім надавалися пенсії, оплачувані посади в королівській адміністрації, що було грубим порушенням принципу поділу влади і викликало різкий протест громадськості.

Звертаючись до англійського парламенту в 1870 р., Мілль звернув увагу на те, що депутат не повинен зберігати свої повноваження протягом такого тривалого терміну, бо він забуде про свою відповідальність перед народом, або буде ставитись до виконання своїх обов'язків недостатньо уважно, а при їх виконанні керуватися особистими інтересами, зневажати зустрічами (публічними нарадами) зі своїми виборцями, що складають важливу перевагу представницького правління [10]. Водночас з цим він підкреслював, що депутат повинен зберігати повноваження протягом достатнього часу, щоб навчитися виконувати свої обов'язки високопрофесійно, виявити усі свої переваги і засвідчити своїм виборцям, що він може бути не тільки простим знаряддям і виразником їхніх думок, але і представником народу, що заслуговує довіри. При цьому депутат, на його думку, повинен мати по можливості більш широкий простір для висловлювання власної думки і поглядів. Ці моменти Дж. Ст. Мілль вважав найбільш важливими при формуванні і функціонуванні інституту представницького правління.

Залишаючись реалістом, він добре розумів, що важко поєднати в повсякденному житті такі протилежності: золота середина між достатніми повноваженнями депутатів і їхнім обмеженням, щоб уникнути зловживань, ніколи не буде знайдена.

Сьогоднішній стан справ в Україні свідчить, що висловлені в минулому столітті думки обох учених із проблем форми представницького правління актуальні і зараз. Наприклад, неможливість (відсутність) дійового механізму контролю представницьких органів, відсутність державно-правового досвіду і матеріальної незалежності позбавляє народ можливості ефективно контролювати діяльність своїх представників, дає можливість останнім безперешкодно займатися рішенням особистих проблем, забуваючи про виборців.

Причиною існування такої державно-правової реальності є відсутність демократичного досвіду українського народу, низький рівень правового виховання населення (незнання своїх прав, невідповідність до можливості здійснення представницьких функцій), невір'я у власні сили і політична пасивність, недосконалість законодавчої бази (що дозволяє ставати представником народних інтересів людині, яка не має уяви про сутність покладених на неї обов'язків і не намагається їх виконувати), бідність, що принижує людську гідність і не дозволяє людині виявити, а тим більш реалізувати, власний інтерес у політичній та законодавчій сферах.

Список літератури: 1. Фатеев А.Н. Развитие индивидуализма в истории политических учений (Очерк введения и главнейшая библиография). Х., 1907. 2. Там же. 3. Чичерин Б.Н. О народном представительстве. М., 1899. 4. Милье Дж. Ст. Представительное правление. СПб., 1896. 5. Чичерин Б.Н. О народном представительстве. М., 1899. 6. Либерализм Запада. XVII-XX в. М., 1995. 7. Там же. 8. Чичерин Б.Н. О народном представительстве. М., 1899. 9. Чичерин Б.Н. О народном представительстве. М., 1899. 10. Милье Дж. Ст. Представительное правление. СПб., 1896.

Надійшла до редколегії 9.01.2003 р.

А.О. Любвич

Прокурорський нагляд за законністю застосування заходів дисциплінарної відповідальності до осіб, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі

Однією з функцій прокуратури є нагляд за виконанням законів у місцях утримання затриманих, попереднього ув'язнення при виконанні покарання і застосуванні інших заходів примусового характеру, що призначаються судом. Враховуючи це, важливого значення набувають питання прокурорського нагляду за законністю заходів дисциплінарної відповідальності по відношенню до осіб, що відбувають покарання у виправно-трудових установах.

Не викликає сумнівів, що застосування покарання у вигляді позбавлення волі, будучи важливим інструментом регулювання суспільних відносин, породжує і певні негативні наслідки соціального і морально-психологічного характеру. При цьому найбільший вплив на поведінку засуджених має безпосереднє соціальне оточення. У спілкуванні між собою вони створюють специфічне середовище, у якому їх взаємини регулюються, з одного боку, вимогами чинного законодавства, а з іншого боку – існуючими серед них неформальними соціальними нормами і цінностями. При цьому вплив негативної спрямованості значною мірою примушує особистість самостверджуватися на основі негативних мотивів і перешкоджає самоствердженню на основі позитивних мотивів [1, с.45].

З іншого боку, практичний ефект впливу на таких осіб буде настільки вищим, наскільки ефективно як з погляду виховання засудженого, так і почуття суспільної справедливості, вдасться визначити доцільність і необхідний обсяг заходів покарання і виховання [2, с.180].

Вважається, що зазначені положення повною мірою можна віднести до питань законності застосування заходів дисциплінарної відповідальності по відношенню до осіб, що містяться у виправно-трудових установах. З цих позицій прокурорський нагляд являє собою одну з найважливіших гарантій забезпечення прав і свобод осіб, позбавлених волі.

Специфіка умов утримання засуджених у місцях позбавлення волі, особливі умови, що висуваються до режимів їх утримання, досить суворі